

DOI 10.31392/NPU-nc.series19.2020.40.16
УДК 376.36:81'23

С.В.Березка
berezka.sonya@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8716-2712

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ЗІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Світова пандемія, спричинена COVID-19, обумовила появу нових викликів для вищої освіти. Особливого значення у рамках підготовки конкурентоспроможного фахівця набула проблема розвитку soft skills у здобувачів спеціальної освіти в умовах дистанційного навчання, що і обумовило тематику нашого дослідження. Стаття присвячена актуальній темі, а саме розвитку комунікативних здібностей у здобувачів 1-2 курсів спеціальності 016 Спеціальна освіта засобами тренінгової діяльності в онлайн-форматі. У статті презентовано тематику тренінгових занять з розвитку комунікативних здібностей майбутніх фахівців спеціальної освіти, наведено приклади вправ, а також, подано результати апробації запропонованої тренінгової програми.

Ключові слова: комунікативні здібності, здобувачі вищої освіти, майбутні фахівці спеціальної освіти, тренінгові діяльність, дистанційне навчання.

Постановка проблеми. Вектор інтеграції української освіти у Європейському просторі загострює необхідність перегляду системи підготовки здобувачів вищої освіти зі зміщенням пріоритету з розвитку «жорстких» навичок на «гнучкі», оскільки дескриптори якості освіти, які визначають лише професійні знання, навички та вміння, не можуть у повній мірі забезпечити успішну професійну реалізацію спеціаліста, а, відповідно, і його конкурентоспроможність на світовому ринку праці. Ефективність сучасної професійної діяльності у більшій мірі залежить від особистісних якостей та, так званих, soft skills фахівця. Одними з пріоритетних soft skills є комунікативні навички. Важливість розвитку комунікативних здібностей особливо актуальна для підготовки майбутнього фахівця спеціальної освіти. Варіативність комунікативних навичок потребує спеціально організованого та комплексного впливу на здобувача вищої освіти з метою всебічного розвитку усіх видів зазначених навичок (Пузь, 2018). Разом з тим, організація такого впливу суттєво ускладнюється в процесі дистанційного навчання, коли процес спілкування між викладачем і студентом, між самими студентами обмежений лише технічними засобами.

Аналіз досліджень і публікацій. По важливості комунікативних здібностей у професійній реалізації педагогів та психологів зазначали І. Іванова (2013), І. Пузь (2018), І. Черезова (2014) та ін. Чинники розвитку комунікативних умінь представлено у працях О. Низовець (2011), І. Когут (2015), J. Gumpertz (1984), S. Savignon (1995). Не дивлячись на широку висвітленість у психолого-педагогічній літературі проблеми розвитку комунікативних здібностей, відкритим залишається питання побудови програми для розвитку комунікативних здібностей майбутніх фахівців спеціальної освіти у рамках дистанційного навчання, що і обумовило мету нашого дослідження.

Метою дослідження є висвітлення програми розвитку комунікативних навичок здобувачів вищої освіти у рамках дистанційного навчання. Відповідно до мети дослідження виділено такі завдання:

- визначити наявний рівень розвитку комунікативних навичок здобувачів вищої освіти;
- розробити та апробувати програму з розвитку комунікативних навичок у здобувачів вищої освіти.

Виклад матеріалу дослідження. Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив

визначити, що сьогодні у психології не існує єдиного підходу щодо класифікації комунікативних здібностей, а варіативність класифікацій залежить від покладених в основу форм передачі інформації чи видів самої інформації. Для зручності діагностики ми поділили комунікативні здібності залежно від належності до складової комунікації:

- емоційний компонент: уміння створювати і керувати емоційним контактом, здатність до співпереживання тощо;
- поведінковий компонент: перцептивні, експресивні, технічні уміння та уміння саморегуляції комунікативної діяльності (Березка, Кузнецова, 2020).

Дослідження проходило протягом 2020-2021 років на базі Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет». Кількість охоплених респондентів склала – 50 здобувачів 1-2 курсів спеціальності 016 Спеціальна освіта. У дослідженні використовувались теоретичні (аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення) та емпіричні методи (тест для діагностики комунікативних здібностей та компетенції КСК). Експеримент було проведено з дотриманням етичних норм (усі здобувачі були залучені до експерименту на добровільній основі та мали можливість у будь-який момент відмовитись від участі, зберігались правила безпечності та конфіденційності) та карантинних вимог.

Для діагностики зазначених здібностей нами було обрано тест «КСК» та методику «КОС-1». Підібрані методики дозволили охопити широкий спектр комунікативних здібностей, продіагностувати не лише наявний рівень їх сформованості, але і виявити їх особливості.

Результати діагностики комунікативних здібностей за тестом «КСК» зображено на рис. 1

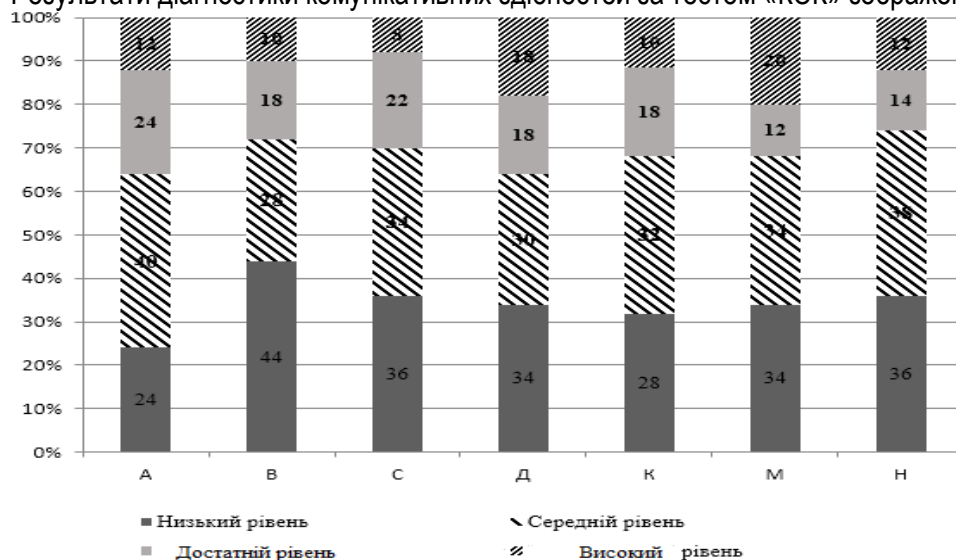

Рис. 1 Результати діагностики комунікативних здібностей здобувачів 1-2 курсів спеціальності 016 Спеціальна освіта за методикою «КСК».

Із діаграми, представленої на рис.1. видно, що більшість здобувачів за методикою «КСК» мають низький рівень за такими факторами, як С (емоційна нестабільність, піддавання почуттям) – 36% та Д (мовчазність, серйозність) – 34%. Середній рівень показала більшість студентів у факторах А (недостатня товариськість, замкнутість) – 40%, за фактором К (раціональність, реалістичність) – 32%, за фактором М (часткова залежність від групи) – 34% та за фактором Н (імпульсивність, недостатня організованість) – 38%. За даними показниками для кожного здобувача окремо вираховувався загальний рівень сформованості комунікативних здібностей, який у відсотковому співвіднесенні склав: 38% – низький рівень сформованості комунікативних здібностей (К3), 38% – середній рівень розвитку К3, 14% – достатній рівень, 10% – високий рівень.

Для розвитку комунікативних здібностей у здобувачів спеціальності 016 Спеціальна освіта було впроваджено дистанційний курс «Тренінг самопізнання та розвитку комунікативної компетентності». Зазначений курс розрахований на 4 кредити (120 год) і передбачав дві змістові складові: 1) тренінги спрямовані на самопізнання особистості; 2) тренінги спрямовані на розвиток комунікативних здібностей здобувачів. Перша складова передбачала ведення щоденника самоспостережень, проходження

діагностичних методик для розуміння власного внутрішнього світу і склала 40 год. Для реалізації другої складової нами було розроблено тренінгову програму, яка передбачала на меті поетапне формування провідних комунікативних здібностей за таким планом:

1) *Тренінг розвитку перцептивних навичок та емпатійних умінь (20 год) сприяв розвитку здібностей:*

- сприймати та адекватно інтерпретувати інформацію про сигнали від партнера по спілкуванню та від себе під час сумісної взаємодії;
- проникати в особистісну сутність інших людей, встановлювати індивідуальну своєрідність людини і визначати її внутрішній світ;
- визначати характер переживань, станів людини, її причетність або непричетність до певних ситуацій за незначними ознаками;
- знаходити у діях та інших проявах особистості ознаки, які роблять її несхожою на інших (та на саму себе у схожих ситуаціях);
- уміння протистояти стереотипному сприйняттю інших людей;
- здатність до емпатії.

2) *Тренінг розвитку експресивних умінь особистості (20 год) передбачав розвиток таких умінь:*

- уміння змістовно висловлювати свої думки;
- уміння яскраво та нестандартно презентувати своє повідомлення;
- уміння переконувати співрозмовника;
- невербальні експресивні уміння.

3) *Тренінг розвитку саморегуляції комунікативної діяльності (20 год) був спрямований на формування:*

- комунікативної толерантності та безконфліктної поведінки;
- формування комунікативного контролю між індивідами та соціальними групами: управління власними емоційними реакціями та станами під час спілкування (хвилювання, агресія, роздратування, надмірні радощі тощо); розвиток самоконтролю над власними невербальними та вербальними засобами комунікації; розвиток рефлексії у спілкуванні;
- розвиток відчуття психологічної безпеки та впевненості особистості як засобу упередження появи агресивних реакцій у процесі спілкування та зниження ескалації конфліктів.

4) *Тренінг розвитку технічних умінь комунікативної діяльності (20 год) мав на меті:*

- формування умінь активного слухання.
- формування умінь спілкуватись у різних ситуаціях, різних жанрах та різних ролях (наприклад, ділове спілкування, спілкування з позицій керівник-підлеглий, психолог-клієнт, жертва-агресор, а також у ситуаціях коли необхідно: змотивувати та переконати, заспокоїти, відмовити, протидіяти маніпуляції).
- формування умінь вести бесіду, дискусію та полеміку.
- розвиток ораторського мистецтва.

Під час дистанційного навчання увесь процес тренінгової роботи зі здобувачами було організовано за допомогою прикладної програми Zoom, а також з використанням сучасних інтерактивних дошок – Padlet та Migo.

Для повноцінного розвитку зазначених здібностей необхідно було адаптувати розроблену програму з врахуванням формату проведення тренінгової роботи (онлайн) та підібрати такі вправи і завдання, які допоможуть у повній мірі розкрити потенціал кожного здобувача та покращити рівень його комунікативних умінь та навичок.

Наведемо деякі варіації проведення звичайних тренінгових вправ для розвитку комунікативних здібностей у онлайн-режимі.

Вправу «Значення мого імені» ми проводили за допомогою дошки Padlet. Кожен учасник тренінгу додавав на віртуальній дошці власне фото та записував значення свого імені, потім під час колективного обговорення група визначала ім'я, яке можна дати за описом під фото.

На дошці Padlet проводилась і вправа «2 правди, 1 брехня». Кожен учасник під своїм фото

записував і зачитував три факти про себе, з яких 2 правди, а 1 – брехня. Під час обговорення група визначала – який факт є фейковим, детальний аналіз при цьому надавався факторам, за якими було встановлено неправдиву інформацію.

Цю ж дошку ми використовували для вправи «Три якості», під час якої, здобувачі писали три своїх найголовніші риси характеру, а група мала визначити кому налужать ці якості.

Вправа «Комісійна крамниця» передбачала, що кожен учасник групи створював на дошці Padlet перелік власних «позитивних» та «негативних» якостей, після чого починались переговори – необхідно було продати свою негативну якість, обмінявши її на будь-яку позитивну якість іншого учасника.

Вправа «Мій всесвіт» виконувалась на дошці Miro. Кожен учасник отримував посилання на визначене викладачем місце на Miro і малював там таку картину: посередні сонце з великою літерою «Я», від сонця йшли лінії до зірок (у них здобувачі прописували власні досягнення), до хмаринок (головні риси характеру), до середець (хобі, улюблені речі у житті). Далі кожен учасник демонстрував свій «всесвіт», після завершення усіх презентацій викладач запускав демонстрацію екрану одразу з усіма малюнками і проводив колективне обговорення.

За допомогою дошки Miro також проводилась вправа «Слухання на трьох рівнях» під час якої один учасник протягом визначеного часу розповідав власну життєву історію, а інші учасники були поділені на три команди, кожна з яких мала завдання уважно слухати та записувати на електронній дошці обрану категорію: або факти, або емоції, або думки. Далі вправа проводилась за звичним сценарієм: презентація отриманих результатів кожною командою, фідбек після презентації доповідача історії та загальне обговорення техніки слухання на трьох рівнях.

Цікава вправа «Здогадайся», під час якої учасникам показували фотопортрети різних людей (наприклад, найвідомішого кардіохірурга; злочинця; людини, яка змінила стать; психічнохворої людини; заслуженого вчителя; впливового бізнесмена тощо) була проведена за допомогою Miro. Учасники не знаючи хто є хто на портреті, мали обговорити, скласти та записати під фото передбачувані якості якими має володіти дана особистість, після того як група закінчувала роботу, викладач відкривав справжні описи характеру людей на фото з детальною їх біографією, після чого проводилось детальне обговорення отриманих результатів. Під час цієї вправи також добре опрацьовувались стереотипи, які допомагають чи заважають у процесі комунікації.

Очікування, побажання, рефлексію дуже легко було організувати за допомогою онлайн інструмента – Mentimeter, який дає змогу швидко зібрати, опрацювати та вивести на екран результати опитування за будь-якою тематикою.

Були вправи, які ми проводили у Zoom без залучення додаткових технологій. Наприклад, за допомогою приватного повідомлення, кожному учаснику було надіслано роль і прихований мотив, далі у парах студенти розігрували діалог, а група мала спостерігати та визначити приховані мотиви обох співрозмовників.

Легко у формат Zoom-тренінгу вписались такі вправи як «Телевізійна програма», «Реклама дрібниці з кімнати», «Три дороги» під час яких здобувачі мали змогу удосконалювати свої ораторські уміння та навички впливу на інших людей.

З метою перевірки знань здобувачів щодо правил, механізмів комунікації та взагалі засвоєної інформації під час тренінгу ми використовували онлайн гру – Kahoot. Дана гра дозволяла створити тестове опитування за будь-якою темою і у короткий термін в ігровій формі опитати студентів. У даній грі викладач має змогу бачити чи правильно та як швидко дав відповідь здобувач. Також, Kahoot після того, як усі учасники відповіли на запитання, виводить на екран правильну відповідь, що дозволяє одразу проводити роботу над помилками.

Звісно зазначені вправи – це лише маленька частина розробленої програми, але вона у достатній мірі передає ідею можливості проведення ефективного тренінгу в онлайн-форматі.

По завершенню тренінгової програми, усі здобувачі повторно пройшли тест КСК з метою діагностики сформованого рівня комунікативних здібностей.

Результати первинної та вторинної діагностики зображені на рис. 3

Рис. 3 Результати первинної та повторної діагностики рівня сформованості комунікативних здібностей у здобувачів спеціальності 016 Спеціальна освіта

З рис. 3 видно, що кількість здобувачів з високим та середнім рівнем розвитку комунікативних здібностей (у порівнянні з первинною діагностикою) зросла на 6% для кожного рівня, а кількість здобувачів з низьким та середнім рівне зменшився на 10% і 2% відповідно.

Кількісні зміни, підтвержені і якісними показниками за цією ж методикою, здобувачі спеціальності 016 Спеціальна освіта після проходження тренінгової програми стали більш емоційно стійкими, незалежними від думки оточуючих, у них покращились уміння вступати та вести діалог, дискутувати, значно зріс рівень вміння контролювати себе під час комунікації, вони стали більш сміливо та впевнено озвучувати свої думки, краще розуміти послання оточуючих.

Висновки, перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження. Стрімкий розвиток інформаційного суспільства вимагає від майбутнього спеціального педагога швидко адаптуватись до різних видів комунікації. Сьогодні вже нікого не здивуєш онлайн-консультуванням чи навчанням. Та наскільки готовими є здобувачі до такої роботи? Впровадження дистанційного навчання призвело до перегляду звичної форми співпраці зі студентами та розробки онлайн-тренінгу для розвитку комунікативних здібностей здобувачів 1-2 курсів спеціальності 016 Спеціальна освіта здатних комунікувати у різних ситуаціях та форматах.

Під час роботи в онлайн режимі ми переконались, що за допомогою сучасних технологій можна адаптувати різні види тренінгових вправ до умов дистанційного навчання. Не зважаючи, на відсутність тактильного контакту і безпосередньої взаємодії, здобувачі під час роботи у тренінговій групі у Zoom швидше розкрились, здружились один з одним, що на нашу думку, стало можливим, за рахунок відчуття безпеки онлайн-формату. Розроблена тренінгова програма суттєво покращила рівень розвитку комунікативних здібностей здобувачів 1-2 курсів спеціальності 016 Спеціальна освіта.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці комплексної тренінгової програми у форматі гуртка для розвитку комунікативної компетентності майбутніх фахівців.

Список використаних джерел:

1. Березка, С., Кузнецова, А. (2020). Розвиток комунікативної компетентності майбутніх практичних психологів засобами тренінгової діяльності. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 343-350.
2. Іванова, І. (2013). Вплив рівня розвитку комунікативних здібностей на формування професійної спрямованості студентів-психологів. *Збірник наукових праць. Психологічні науки*. 2. 10(91). 121-125.
3. Когут, І. (2015). Формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього вчителя: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. педаг. наук: 13.00.04. Полтава. 250 с.
4. Низовець, О. (2011). Особистісні детермінанти розвитку комунікативної компетентності майбутніх психологів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ. 23 с.
5. Пузь, І. (2018). Значення комунікативної компетентності у професійному становленні майбутніх психологів. *Психолінгвістика: Зб. наук. праць ДВНЗ «ПереяславХмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 4 (14). 149-164.
6. Черезова, І. (2014). Комунікативна

компетентність як інтегральна якість особистості. *Науковий Вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. 1. 103-107. 7. **Savignon, S.** (1995). Evolution of Communicative Competence The ACTFL Provisional Proficiency Guidelines. *The Modern Language Journal*. 95. 129-134. 8. **Gumperz, J.** (1984). *Communicative Comptence Revisited. Meaning, Form and Use in Context: Linguistic Applications*. Cambridge : Univ. Press.

References:

1. **Berezka, S., Kuznetsova, A.** (2020). Rozvytok komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnikh praktychnykh psykholohiv zasobamy treninhovoi diialnosti [Development of communicative competence of future practical psychologists by means of training activity]. *Humanization of the educational process*. 343-350 [in Ukrainian]. 2. **Ivanova, I.** (2013). Vpliv rivnya rozvitku komunikativnih zdibnostey na formuvannya profesiynoyi spryamovanosti studentiv-psiologiv [Influence of the level of development of communicative abilities on the formation of professional orientation of students-psychologists]. Collection of scientific works. Psychological sciences. 2. 10 (91). 121-125 [in Ukrainian]. 3. **Kogut, I.** (2015). Formuvannia profesijno-pedahohichnoyi komunikatyvnoyi kompetentnosti majbutnoho vchytelia [Formation of the professional-pedagogical communicative competence of the future teacher]. Doctor's thesis : 13.00.04. Poltava, Ukraine [in Ukrainian]. 4. **Nyzovecz, O.** (2011). Osobystisni determinanty rozvytku komunikatyvnoi kompetentnosti majbutnikh psykholohiv [Personal determinants of the development of communicative competence of future psychologists]. Extended abstract of doctor's thesis 19.00.07. Kyiv, Ukraine [in Ukrainian]. 5. **Puz, I.** (2018). Znachennia komunikatyvnoi kompetentnosti u profesiinomu stanovlenni maibutnikh psykholohiv [The value of communicative competence in the professional development of future psychologists]. *Psycholinguistics: Pereyaslav-Khmelnytsky state pedagogical university named after Grigory Skovoroda. Pereyaslav-Khmelnytskyi, Ukraine*: 4, 149-164 [in Ukrainian]. 6. **Cherezova, I.** (2014). Komunikativna kompetentnist yak integralna yakist osobistosti [Communicative competence as an integral quality of personality]. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological Sciences Series*. 1. 103-107 [in Ukrainian]. 7. **Savignon, S.** (1995). Evolution of Communicative Competence The ACTFL Provisional Proficiency Guidelines. *The Modern Language Journal*. 95. 129-134. 8. **Gumperz, J.** (1984). *Communicative Comptence Revisited. Meaning, Form and Use in Context: Linguistic Applications*. Cambridge : Univ. Press.

Березка С. В. Развитие коммуникативных способностей будущих специалистов специального образования в условиях дистанционного обучения.

Аннотация. Глобальная пандемия, вызванная COVID-19, привела к новым вызовам для высшего образования. Особое значение в рамках подготовки будущего специалиста приобретает проблема развития мягких навыков у студентов специального образования в условиях дистанционного обучения, что и обусловило выбор темы исследования. Статья посвящена актуальной теме, а именно развитию коммуникативных способностей у студентов 1-2 курсов специальности 016 Специальное образование в онлайн-формате. В статье представлены темы тренингов по развитию коммуникативных способностей будущих специалистов специального образования, приведены примеры упражнений, а также результаты апробации предлагаемой учебной программы.

Ключевые слова: коммуникативные способности, студенты, будущие специалисты специального образования, тренинг, дистанционное обучение.

Berezka S.V. Developing the communication abilities of future special education specialists in distance learning

Abstract. The global pandemic caused by COVID-19 has led to new challenges for higher education. Of particular importance in the framework of training a competitive specialist was the problem of soft skills development among students of special education in the conditions of distance learning, which led to the topic of our study. The article is devoted to the topical topic, namely the development of communicative abilities in applicants of 1-2 courses of specialty 016 Special education by means of training activities in an online format. The article presents the topics of training sessions on the development of communicative abilities of future specialists of special education. Adapted examples of training skills for the development of communicative

competence in distance learning are offered. The approximate topics of the trainings contained the following sections: development of perceptual skills and empathic skills; development of expressive personality skills; development of self-regulation of communication activities; development of technical skills of communication activity. The examples of adapted training exercises for the development of online communicative abilities of 1-2 year students of specialty 016 Special education are given. The results of approbation of the developed training program are presented. It is determined that the developed program significantly improved the level of development of communicative abilities of students of 1-2 courses of specialty 016 Special education.

Keywords: communication abilities, higher education applicants, future specialists of special education, training activities, distance learning.

DOI 10.31392/NPU-nc.series19.2020.40.17

УДК: 159.942

К.О. Глушенко

k.o.hlushenko@npu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1493-1792>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті представлено огляд існуючих теоретичних надбань про особливості формування стосунку прив'язаності у дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Проаналізовано результати практичних досліджень формування прив'язаності, які розглядають стосунок прихильності в аспектах: прихильність між батьками дитини, прихильність матері до дитини, прихильність батька до дитини, прихильність дитини до кожного із батьків окремо. Визначено перелік чинників, які позначаються на стосунку прихильності між батьками та дитиною, яка має порушення розвитку: чутливість до потреб дитини, здатність сприймати та інтерпретувати комунікативні сигнали дитини; можливість залучатися до активної взаємодії із дитиною та ін. Окреслено фактори ризику виникнення розладів прив'язаності у дітей з комплексними та тяжкими множинними порушеннями розвитку.

Ключові слова: діти з порушеннями психофізичного розвитку, тяжкі множинні порушення, комплексні порушення, теорія прив'язаності, типи репрезентації прив'язаності, надійна, тривожно-амбівалентна, унікаюча, дезорганізована прив'язаність.

Постановка проблеми: Теорія прив'язаності англійського психіатра та психоаналітика Дж. Боулбі, яка нині вважається однією із провідних психологічних, еволюційних та етіологічних теорій людських стосунків, за кілька останніх десятиріч також посіла належне місце серед теоретичних концепцій педагогіки та психології розвитку (Г.Ньюфельд, О. Писарик та ін.). Для вікової та педагогічної психології (загальної та спеціальної) важливе твердження теорії прив'язаності про те, що тип зв'язку прихильності, який склався між батьками та дитиною, чинить значний вплив на психічний розвиток дитини та її функціонування протягом усього подальшого життя. Завдяки надійному зв'язку прив'язаності дитина може вільно й без остраху вивчати й досліджувати оточуючий світ (Дж. Боулбі, 1969, 2003; М. Ейнсворт, 1978). Безпечна прихильність є необхідною умовою когнітивного розвитку дитини, якість первинної прихильності, в свою чергу, позначається на пізнавальній активності та дослідницькій мотивації дитини.

Достеменно відомо, що у випадках, коли емоційний зв'язок зі значимим дорослим непостійний, або взагалі втрачений, формуються ненадійні типи прив'язаності – тривожно-амбівалентний та унікаючий. Спостереження за дітьми, які були жертвами неглекту, аб'юзу, педагогічної занедбаності, дозволили виявити новий тип ненадійної прив'язаності – дезорганізований – й привернули увагу дослідників до ще однієї уразливої категорії дітей – дітей з порушеннями розвитку. Проведені дотепер дослідження стосунків прив'язаності в родинах, які виховують дітей з порушеннями розвитку, засвідчують ризики формування у них ненадійних типів прив'язаності.